

معرفی کتاب

مازندران و نوگرایی آموزشی در عصر قاجار

● علی اکبر عنایتی*

اشاره

مقاله حاضر معرفی کتابی است که بررسی دقیق مدارس نوین در دوره قاجار در حوزه آموزش و پرورش مازندران می‌پردازد. ارزش و اهمیت این کتاب بر آن است که مبتنی بر سندی‌شناسی است و می‌تواند برای محققان و دانشجویان و علاقه‌مندان به این حوزه راهگشا باشد و آن‌ها را برای پژوهش‌های بیشتر راهنمایی و کمک نماید. شایان ذکر است که این کتاب برگرفته از پایان‌نامه دکتری نویسنده است.

مشخصات کتاب:

عنوان: مازندران و نوگرایی آموزشی در عصر قاجار

نویسنده: علی اکبر عنایتی

ناشر: نشر رسانش نوین، تهران: ۱۴۰۴، چاپ اول

■ مقدمه:

پس از ایجاد مدرسه دارالفنون، میرزا حسن رشیدیه نخستین کسی بود که برای اصلاح نظام سنتی آموزش و پرورش در ایران اقدام کرد و مدارس نوین در تبریز و تهران تأسیس کرد. در سال‌های نزدیک به نهضت مشروطه، تأسیس مدارس شتاب بیشتری گرفت و در تهران و دیگر شهرهای مهم ایران، مدارس جدیدی گشایش یافتند.

* دکتری تاریخ و پژوهشگر حوزه تاریخ تعلیم و تربیت

در مسیر پیدایش،
گسترش و تداوم
مدارس نوین،
موانع گوناگونی
از جمله مسائل
سیاسی، چالش‌های
مالی و اقتصادی
وجود داشت

پیش از نهضت مشروطه، در سال ۱۳۱۸ق/۱۲۸۰ش. نخستین مدرسه نوین مازندران در ساری، توسط حاکم مازندران، میرزا حسین‌علی خان معین‌الدوله، تأسیس شد. هم‌زمان با نهضت مشروطه، برابر با سال ۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش. در شهرهای ساری، بارفروش و آمل مدارس نوین به‌صورت ملی بنیاد نهاده شدند. مؤسسان این مدارس از علما، سیاستمداران، صاحب‌منصبان، بازرگانان و دیگر شخصیت‌های مشروطه‌خواه بودند.

تا پیش از تأسیس مدارس نوین به سبک و سیاق اروپایی، آموزش به شکل سنتی در مکتب‌خانه‌ها و حوزه‌های علمیه و تدریس سرخانه انجام می‌یافت. جریان نوگرایی و اصلاحات در عصر قاجار، به تقابل و چالش میان سنت‌گرایان و نوگرایان انجامید. این چالش با پیدایش مدارس نوین آشکارتر شد. ورود افکار و اندیشه‌های جدید غربی، واکنش‌هایی را در جامعه سنتی ایران آن روزگار برانگیخت و موجب شکل‌گیری مخالفت‌ها و اعتراض‌هایی میان طبقات اجتماعی شد؛ درعین حال، این تحولات طرفدارانی نیز پیدا کرد.

در مسیر پیدایش، گسترش و تداوم مدارس نوین، موانع گوناگونی از جمله مسائل سیاسی، چالش‌های مالی و اقتصادی وجود داشت. از این رو، برخی از این مدارس پس از مدتی کوتاه تعطیل شدند؛ اما بار دیگر به همت علاقه‌مندان به بسط و گسترش آموزش نوین، فعالیت خود را از سر گرفتند. پس از به توپ بستن مجلس شورای ملی به فرمان محمدعلی شاه، طرفداران حاکمیت به مدارس که هم‌زمان با وقوع نهضت مشروطه و در شهرهای ساری و بارفروش (بابل امروزی) تأسیس شده بودند، حمله کردند و این مدارس تعطیل شدند.

■ هدف پژوهش:

نظر به آنچه گذشت، هدف پژوهش حاضر شناخت نظام آموزشی حاکم بر مازندران از پیروزی نهضت مشروطه تا به سلطنت رسیدن پهلوی اول است. این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این پرسش اساسی است که تعلیم و تربیت نوین چگونه و طی چه فرایندی در مازندران شکل گرفت و تحول یافت و چه موانعی را پشت سر گذاشت؟

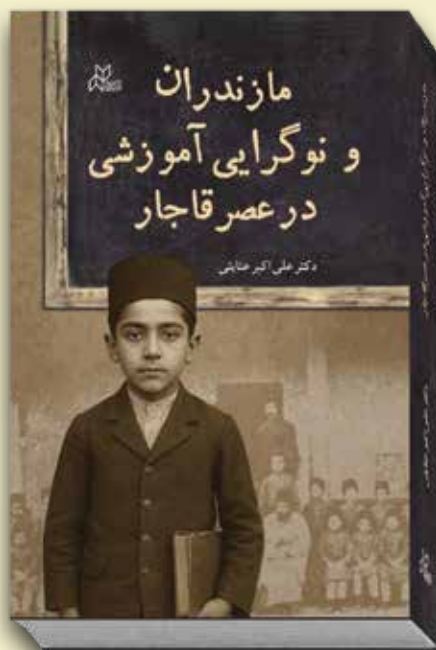
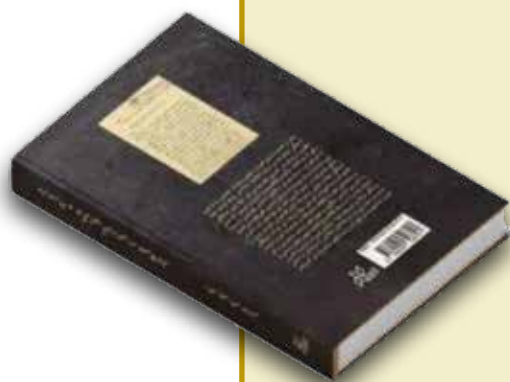
■ روش پژوهش:

این پژوهش بر اساس روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. هدف آن، شناخت نظام آموزشی حاکم بر مازندران (از پیروزی نهضت مشروطه تا آغاز عصر پهلوی) و بررسی علل و عوامل شکل‌گیری، تحول و موانع آن است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق بررسی کتابخانه‌ای و اسنادی انجام یافته است. محدوده زمانی تحقیق از سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۴ خورشیدی و محدوده مکانی آن، جغرافیای سیاسی کنونی استان مازندران است. این پژوهش بر پایه اسناد آرشیوی و مدارک و منابع معتبر انجام شده و در پی تبیین چرایی و علل شکل‌گیری و توسعه مدارس نوین در مازندران و نیز شناسایی موانع آن‌ها در بازه زمانی سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۴ش. است.

نظر به قرار گرفتن ایران در معرض ارتباط با کشورهای غربی در عصر قاجار و احساس نیاز به تغییرات اساسی در حوزه‌های مختلف اجتماعی، موضوع تعلیم و تربیت نیز اهمیت ویژه‌ای یافت؛ زیرا هیچ تغییر پایداری بدون اتکا بر نظام آموزشی ممکن نیست. بررسی علل شکل‌گیری و توسعه مدارس نوین در مازندران و موانع آن طی سال‌های نهضت مشروطه تا پایان عصر قاجار (۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ ش)، امکان شناختی مستند از تحولات و تغییرات مازندران به مثابه نمونه کوچکی از ایران فراهم می‌آورد، به ویژه اینکه به دلیل خلأ پژوهشی موجود در این حوزه، این پژوهش با بهره‌گیری دقیق از اسناد و منابع و مدارک موجود، تحلیلی از علل شکل‌گیری و توسعه مدارس نوین مازندران ارائه می‌دهد.

درباره تاریخ آموزش و پرورش ایران، پژوهش‌های متعددی در قالب رساله‌ها، کتاب‌ها و مقاله‌ها انجام یافته است. با این حال، تاکنون هیچ کتاب مستقلی درباره تاریخ آموزش و پرورش مازندران در دوره قاجار به طور خاص، منتشر نشده است.

منابع مورد استفاده در این پژوهش تاریخی را می‌توان به ترتیب اهمیت به پنج دسته اصلی دسته‌بندی کرد: اسناد تاریخی و آرشیوی، روزنامه‌ها، منابع تاریخ‌نگاری ملی و محلی، خاطرات و زندگی‌نامه‌ها و سفرنامه‌ها.

پژوهش حاضر
بر پایه داده‌های
نویافته از روزنامه‌ها
و اسناد تاریخی
انجام شده است

در این پژوهش، از اسناد تاریخی به‌عنوان مهم‌ترین منابع اصلی تحقیق استفاده شده است. بخش نخست، اسنادی هستند که محققان پیشین بازخوانی و منتشر کرده‌اند: اسناد ظهیرالدوله در حکومت مازندران، به کوشش ایرج افشار؛ اسناد امیرمؤید سوادکوهی، گردآوری محمد ترکمان؛ تلگرافهای حسینقلی مقصودلو و کیلالدوله (مخابرات استرآباد)، به کوشش ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت؛ اسناد مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی و کتاب گزیده اسناد نظام آموزش و مجلس شورای ملی (دوره سوم تا پنجم)، هر دو به کوشش سهیلا ترابی فارسانی.

دسته دوم اسناد تاریخی، به سازمان اسناد ملی ایران تعلق دارند که بازخوانی آن‌ها یافته‌های نوینی را در پی داشته و در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در این پژوهش از ۷۳۴ برگ سند تاریخی در موضوعات زیر بهره گرفته شده است: مکتب‌خانه‌ها و مدرسه‌های قدیمی؛ اداره معارف مازندران و شهرهای تابعه؛ افکار و اهداف بنیان مدارس نوین؛ روند تشکیل و تأسیس مدرسه‌های نوین در شهرها و روستاهای مازندران؛ تأسیس و شکل‌گیری مدرسه‌های دخترانه؛ ایجاد مدرسه‌های نوین به‌دست بیگانگان (به‌ویژه روس‌ها)؛ مواد درسی و برنامه آموزشی مدرسه‌های نوین و موانع مذهبی، مالی و اداری در رشد و توسعه مدرسه‌های نوین.

پژوهش حاضر بر پایه داده‌های نویافته از روزنامه‌ها و اسناد تاریخی انجام شده است. اسناد مورد استفاده مربوط به سال‌های ۱۲۹۲ تا ۱۳۰۶ ش. هستند و بیشترین اسناد به سال ۱۳۰۰ ش. تعلق دارند. با توجه به فقدان اسناد تاریخی در بازه سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۲۹۱ ش. بیشتر از روزنامه‌ها و منابع تاریخی استفاده شده است و برای سال‌های ۱۲۹۲ ش. تا پایان عصر قاجار، محور پژوهش بر پایه داده‌های به‌دست‌آمده از اسناد تاریخی و روزنامه‌های آن دوره قرار گرفته است.

وضعیت آموزشی کشور، از مسائل مهم مورد توجه روزنامه‌های عصر قاجار بود. نویسندگان مقالات این روزنامه‌ها ضمن انتقاد از شیوه‌های سنتی مکتب‌خانه‌ای، بر لزوم اصلاح ساختار آموزشی ایران، ایجاد مدارس نوین و آموزش علوم و فنون جدید می‌پرداختند. آنان پیشرفت و توسعه مملکت را در گسترش مدارس نوین به‌سبک و سیاق اروپایی می‌دانستند. روزنامه‌هایی چون «حبل‌المتین»، «ثریا»، «تربیت»، «ندای وطن» و... ضمن انتشار این‌گونه مقالات، اخبار مربوط به تأسیس و شکل‌گیری مدارس نوین در تهران و شهرستان‌ها منتشر می‌کردند. در پژوهش حاضر، برای بازآفرینی تاریخ نخستین مدارس مازندران که از سال ۱۲۸۰ تا ۱۲۹۰ ش. تأسیس شده‌اند، از گزارش‌های مندرج در روزنامه‌های این دوره استفاده شده است، از جمله «حبل‌المتین»، «ثریا»، «ایران»، «ایران سلطانی»، «مجلس»، «صوراسرافیل»، «تربیت»، «ندای وطن»، «صبح صادق» و «کوشش». با توجه به اینکه از این دوره، سندی در میان اسناد آرشیوی به دست نیامده است، اطلاعات و اخبار روزنامه‌های این سال‌ها حائز اهمیت هستند، از جمله در شناخت نخستین مدرسه نوین

منابع تاریخ‌نگاری را
می‌توان به دو بخش
عمده تاریخ ملی و
تاریخ محلی
تقسیم کرد.

مازندران به‌نام «معینیه» در ساری اهمیت دارد؛ زیرا تا پیش از پژوهش حاضر، مورخان و محققان پیشین تأسیس نخستین مدارس مازندران را مقارن با نهضت مشروطه و متأثر از آن می‌دانستند. با این حال، داده‌های تاریخی مندرج در روزنامه‌های ثریا و حبل‌المتین در سال ۱۳۱۸ق. نشان می‌دهد که نخستین مدرسه نوین مازندران در سال ۱۳۱۸ق/۱۲۸۰ش. در ساری، گشایش یافته و مدارس عصر مشروطه چند سال پس از آن شکل گرفته‌اند.

منابع تاریخ‌نگاری را می‌توان به دو بخش عمده تاریخ ملی و تاریخ محلی تقسیم کرد. هر دو دسته، با هدف نگارش تاریخ تأسیس و توسعه مدارس نوین تألیف نشده‌اند، بلکه آثاری هستند در زمینه تاریخ عمومی، تاریخ عصر قاجار یا تاریخ محلی هستند که تنها در بخش‌هایی کوتاه، به تحولات آموزشی و تأسیس مدارس نوین در کشور اشاراتی کرده‌اند. از این رو، نمی‌توان انتظار داشت که این‌گونه منابع، اطلاعات گسترده‌ای درباره سیر پیدایش و گسترش مدرسه‌های نوین در اختیار پژوهشگر قرار دهند.

از جمله منابع تاریخ ملی عصر قاجار که به سیر تأسیس و توسعه مدارس نوین توجه داشته‌اند، می‌توان به این کتاب‌ها اشاره کرد: تاریخ منتظم ناصری اثر محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، تاریخ بیداری ایرانیان اثر ناظم‌الاسلام کرمانی، کتاب تاریخ انحطاط مجلس از شیخ احمد مجدالاسلام کرمانی، تاریخ مشروطه ایران نوشته احمد کسروی تبریزی. علاوه بر آثار فوق، می‌توان از نوشته‌های شخصیت‌های خارجی نیز بهره جست که طی آن سال‌ها، بنا بر مأموریت‌های سیاسی خود، در ایران اقامت داشتند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌های انقلاب مشروطیت ایران اثر ادوارد بروان، اختناق ایران نوشته مورگان شوستر، ایران و قضیه ایران اثر جورج ناتانیل کرزن و... اشاره کرد.

به‌جز منابع تاریخ‌نگاری ملی، برخی رجال سیاسی و فرهنگی مازندران، کتاب‌هایی به رشته تحریر درآورده‌اند که برای مطالعه و پژوهش در تاریخ محلی مازندران مفید هستند. از جمله می‌توان به نوشته‌های علی دیوسالار (سالار فاتح)، آقا میرزا فضل‌الله ناظم‌الممالک، اردشیر برزگر، اسماعیل مهجوری و صمصام‌الدین علامه اشاره کرد.

علی دیوسالار (سالار فاتح) در زمان نهضت مشروطه، جزو مجاهدان مشروطه‌خواه بود و در چندین جنگ شرکت کرد. او مقالات متعددی در روزنامه‌ها در دفاع از مشروطیت و آزادی‌خواهی می‌نوشت. یادداشت‌های او درباره فتح تهران و اردوی برق به‌همت دخترش، زهت دیوسالار و با همکاری دکتر غلامحسین صدیقی، در سال ۱۳۳۶ ش چاپ شدند. این کتاب اطلاعات منحصر به فردی درباره حوادث سال‌های نهضت مشروطه در مازندران و شهر ساری ارائه می‌دهد. سالار فاتح به‌همراه مشروطه‌خواهان ساری، مانند سید حسین مقدس، در تأسیس انجمن مشروطه‌خواه «حقیقت» و سپس مدرسه نوین «حقیقت» مبادرت ورزید. این کتاب درباره چگونگی تأسیس انجمن «حقیقت» و مدرسه «حقیقت»، مخالفت‌های سنت‌گرایان مذهبی و طرفداران استبداد و حملات آن‌ها به مدرسه، اطلاعات سودمندی

میان مورخان محلی مازندران در دوره معاصر، اسماعیل مهجوری از پیشگامان تاریخ‌نگاری به‌شمار می‌رود

در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

علاوه بر این، میرزا فضل‌الله به فرمان عبدالبهاء مدرسه‌ای نوین در روستای تاکر نور تأسیس کرد. این مدرسه در شمار نخستین مدارس نوین روستاهای مازندران در عصر قاجار قرار دارد. به همین دلیل، نسخه سوم این کتاب حائز اهمیت است و اطلاعات مفیدی درباره چگونگی تأسیس مدرسه نوین در روستای تاکر نور ارائه می‌دهد. نویسنده این کتاب نیز از گرایش‌های مذهبی به دور نبوده و از این‌رو، مطالعه آن نیازمند دقت بیشتری است.

میان مورخان محلی مازندران در دوره معاصر، اسماعیل مهجوری از پیشگامان تاریخ‌نگاری به‌شمار می‌رود. او در سال ۱۲۷۳ ش. در محله میرمشهد ساری، به دنیا آمد. پدرش شیخ هدایت‌الله روضه‌خوان، از محترمین و معتمدین شهر و مادرش فرزند شیخ هادی، از مجتهدان برجسته ساری بود. مهجوری در کودکی برای فراگیری علم و دانش به شاگردان مدرسه سالاریه پیوست. پس از تعطیلی سالاریه، او به‌همراه دیگر شاگردان، پس از تأسیس مدرسه «حقیقت» توسط انجمن «حقیقت»، در آن مدرسه ادامه تحصیل داد. پس از به‌توپ بستن مجلس و تعطیلی مدرسه «حقیقت» ساری، به مدرسه دینی «سلیمان‌خان» نزد شیخ غلامعلی رفت و در خدمت حاج سیدمحمد سعادت و آقا سید ابراهیم صدر به تحصیل و یادگیری مقدمات پرداخت. در ۱۲۹۹ ش، به استخدام وزارت معارف درآمد و با حقوق ماهیانه شش تومان در مدرسه «تأیید» مشغول تدریس شد. او از سال ۱۳۱۵ ش. در اداره فرهنگ به خدمت خود ادامه داد و دو بار طی سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۳۰ ش. و ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۳ ش. رئیس دبیرستان دخترانه «ایران‌دخت» ساری شد. سرانجام در سال ۱۳۳۷ ش. پس از ۳۸ سال خدمت در آموزش و پرورش، بازنشسته شد.

از دهه ۳۰ تاکنون، بارها پژوهشگران، استادان و دانشجویان به نوشته‌های او استناد کرده‌اند. سه کتاب و چندین مقاله، حاصل تحقیق و پژوهش وی در تاریخ و فرهنگ مازندران است. کتاب‌های تاریخ مازندران در دو جلد، تاریخ رجال و دانشمندان مازندران و کتاب فرهنگ مازندرانی از آثار ماندگار او محسوب می‌شوند.

کتاب تاریخ مازندران اثری است که در دو جلد به چاپ رسیده است. جلد نخست کتاب، درباره وقایع تاریخ مازندران پیش از اسلام تا سال ۷۵۰ ق. است که در سال ۱۳۴۲ ش. در ۲۶۰ صفحه در چاپ‌خانه اثر ساری منتشر شد. جلد دوم کتاب، درباره تاریخ مازندران از قرن هشتم هجری (حکومت سادات هزارجریبی و سادات مرعشی) تا دهه ۴۰ شمسی (حکومت پهلوی دوم) اختصاص دارد و در ۳۹۲ صفحه در سال ۱۳۴۵ ش. به چاپ رسید. مهجوری در نگارش این اثر، از اسناد و منابع تاریخی موجود بهره گرفته و در جمع‌آوری مطالب و تدوین کتاب دقت ویژه‌ای به کار برده است. اهمیت اصلی کتاب تاریخ مازندران به مطالب جلد دوم (از انقلاب مشروطه تا پایان کتاب) بازمی‌گردد؛ زیرا مؤلف در آن دوره زیسته و حوادث و رویدادهای محلی را از نزدیک دیده و یا از منابع معتبر و افراد حاضر در حادثه شنیده است. اهمیت فوق‌العاده این کتاب برای پژوهش حاضر، به دلیل توجه

در کتاب‌های یادگار
فرهنگ آمل و
تاریخ جامع تنکابن،
به تاریخ پیدایش
مدارس نوین در
شهرهای آمل و
تنکابن پرداخته
است

مؤلف به ثبت حوادث و رویدادهای مربوط به تأسیس و توسعه نخستین مدارس نوین مازندران در عصر قاجار است. نوشته‌های او درباره تاریخ معارف مازندران از چند نظر مهم‌اند: نخست اینکه، او خود از شاگردان مدرسه‌های «سالاریه» و «حقیقت» بوده است و از نزدیک با اتفاقات آن دو مدرسه در نخستین سال‌های نهضت مشروطه آشنایی داشته است. دوم، او به‌عنوان معلم مدرسه «تأیید» ساری حضور داشت و در وزارت معارف استخدام شد. سوم، مهجوری پس از ۱۶ سال تدریس در مدرسه‌های ساری، وارد کار اداری وزارت فرهنگ شد و شش سال نیز ریاست دبیرستان دخترانه «ایران‌دخت» را بر عهده داشت. این ویژگی‌ها درجه اعتبار و اهمیت نوشته‌های او را تعیین می‌کند. ویژگی کلی آثار مهجوری، سادگی و روانی نثر اوست. کتاب‌ها و مقالاتش، بدون پیچیدگی و لفاظی ادبی، به‌صورتی روشن و روان نگارش یافته‌اند.

به‌جز بخش‌هایی از جلد دوم تاریخ مازندران که از نظر تاریخ‌نگاری مدارس نوین اهمیت دارد، او دو مقاله درباره تاریخ مدارس نوین ساری در سال‌های ۱۳۳۷ و ۱۳۳۹ ش. منتشر کرد. مقاله «تاریخچه فرهنگ ساری» در سالنامه فرهنگ استان دوم در سال ۱۳۳۷ ش. و مقاله «تاریخ فرهنگ ساری» در نشریه فرهنگ در سال ۱۳۳۹ ش. به چاپ رسیدند. هر دو مقاله، پیرامون شکل‌گیری مدارس نوین، توسعه آن‌ها و نیز وضعیت مالی و اداری معارف ساری و مازندران پرداخته و اطلاعات مفید و سودمندی ارائه می‌دهند.

نویسنده دیگر صمصام‌الدین علامه تنکابنی است که در کتاب‌های یادگار فرهنگ آمل و تاریخ جامع تنکابن، به تاریخ پیدایش مدارس نوین در شهرهای آمل و تنکابن پرداخته است. علامه تنکابنی در سال ۱۳۱۹ ش. به استخدام وزارت فرهنگ درآمد و در سال ۱۳۲۸ ش. به‌عنوان رئیس فرهنگ آمل منصوب شد. کتاب یادگار فرهنگ آمل را در همین دوران نگاشت. این کتاب، افزون بر بررسی سیر شکل‌گیری و توسعه مدارس نوین این شهر، اطلاعات مفیدی درباره تاریخچه و سازمان ادارات دولتی، اوضاع جغرافیایی و تاریخی، آثار و بناهای تاریخی، آثار علما و نویسندگان و شعراء آداب و رسوم، فرهنگ و زبان و موسیقی محلی ارائه می‌دهد.

اثر دیگر او تاریخ جامع تنکابن است. وی این کتاب را در دوران بازنشستگی و به‌سبک و سیاق کتاب پیشین خود، یادگار فرهنگ آمل، نوشته است. در این کتاب به موضوعاتی چون وجه تسمیه مازندران، طبرستان و گیلان و نیز حدود و تقسیمات اداری آن‌ها، جغرافیای طبیعی و انسانی، فرهنگ عامه و آداب و رسوم، ضرب‌المثل‌ها، تاریخ سیاسی منطقه از دوره باستان تا دوره معاصر و تاریخچه تأسیس اداره‌ها و سازمان‌های دولتی - از جمله آموزش و پرورش نوین و مدارس جدید در منطقه تنکابن - پرداخته شده است.

خاطره‌نویسی و ثبت یادداشت‌های روزانه، در میان رجال و شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی ایران عصر قاجار، تحت تأثیر اروپاییان رواج یافت. در خاطره‌نویسی، برخلاف

نوشته‌های پژوهشی تاریخی، نویسنده می‌کوشد رویدادها را آن گونه که می‌خواهد روایت کند. از این رو، متن خاطرات معمولاً با حب و بغض، جانب‌داری، فراموشی و خطا در بیان حوادث همراه است. با وجود این کاستی‌ها، خاطرات حاوی اطلاعات سودمند سیاسی، اجتماعی و فرهنگی‌اند و از منابع مهم در تاریخ‌نگاری به حساب می‌آیند. آثاری چون خاطرات سیاسی امین‌الدوله، شرح زندگانی عبدالله مستوفی، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، خاطرات احتشام‌السلطنه، خاطرات تاج‌السلطنه و... از جمله منابع مهم تاریخ‌نگاری عصر قاجار محسوب می‌شوند.

کتاب حیات یحیی، مجموعه‌ای از خاطرات و زندگی‌نامه خودنوشت حاجی میرزا یحیی دولت‌آبادی است. این کتاب، اطلاعات مهمی درباره تاریخ ایران از روزگار پادشاهی ناصرالدین شاه تا پایان حکومت قاجار و سیر تأسیس و توسعه مدارس نوین، دارد. دولت‌آبادی در این اثر، تلاش‌ها و مخالفت‌ها با مدارس جدید را به تفصیل گزارش کرده است. این کتاب به دلیل حضور مؤلف در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اواخر عصر قاجار، اهمیت بسزایی دارد.

میرزا محمودخان احتشام‌السلطنه قاجار دولو، از شاهزادگان قاجاری و نواده فتحعلی شاه بود که طی دوران حیات خود، مناصب دولتی و دیوانی متعددی را برعهده داشت. او از تحصیل‌کردگان دارالفنون بود و در کتاب خاطرات خود، عملکرد مدیران و معلمان این مدرسه را به نقد کشیده و مطالب جالبی درباره آن نوشته است.

از آنجایی که احتشام‌السلطنه از شخصیت‌های مؤثر در توسعه آموزش نوین، شکل‌گیری انجمن معارف، تأسیس مدارس و تعلیم و تربیت کودکان بود، خاطرات او حاوی اطلاعات و داده‌های ارزشمندی است.

خاطرات تاج‌السلطنه، دختر ناصرالدین شاه و از زنان نوگرای عصر قاجار، از زندگی‌نامه‌های بسیار معروف، مفید و مهم این دوره به‌شمار می‌آید. این کتاب شخصیت و منزلت اجتماعی نویسنده، آداب و رسوم حرم ناصرالدین‌شاه و اقدامات او، گوشه‌هایی از زندگی دربار قاجار، پادشاهی مظفرالدین‌شاه و حوادث و رویدادهای تاریخی و اجتماعی را بازگو می‌کند. اثر حاضر، برای مطالعه و پژوهش در زمینه تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران و وضعیت آموزش زنان در عصر قاجار بسیار سودمند است.

میرزا علی‌خان امین‌الدوله از رجال سیاسی عصر قاجار و از شخصیت‌های برجسته نوگرا و علاقه‌مند به رشد و توسعه مدارس نوین بود. او از میرزا حسن رشیدیه برای تأسیس مدارس نوین در تبریز و تهران حمایت کرد و انجمن معارف را برای ایجاد و توسعه مدارس نوین دایر نمود. خاطرات سیاسی او در میان مجموعه خاطرات عصر قاجار، جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا سال‌ها در مناصب حکومتی و مشاغل حساس حضور و به‌طور مستقیم در متن بسیاری از وقایع قرار گرفته بود. این کتاب اطلاعاتی ارزشمند درباره چگونگی شکل‌گیری مدارس نوین ایران ارائه می‌دهد.

دکتر عیسی صدیق
از رجال فرهنگی و
سیاسی عصر قاجار
و پهلوی است

کتاب خاطرات و خطرات اثر حاج مهدی قلی هدایت، کتاب دیگری از این دست است. او مدتی به عنوان معلم زبان آلمانی در مدرسه دارالفنون خدمت کرد و همچنین رئیس مدرسه علمیه بود و سرپرستی مدارس دیگری را برعهده داشت. از این رو، کتاب او دربردارنده اطلاعات مفیدی درباره آموزش سنتی، مکتب‌خانه‌ها و تأسیس مدارس نوین است.

کتاب شرح زندگانی من؛ تاریخ اجتماعی و اداری قاجاریه نوشته عبدالله مستوفی، اطلاعات مفید و سودمندی درباره حوادث و تاریخ سیاسی، اداری و فرهنگی عصر قاجار و نیز درباره نظام آموزشی سنتی و مکتب‌خانه‌ها دارد. از آنجاکه نویسنده در مکتب‌خانه‌های عصر قاجار درس آموخته بود، در کتابش به وضعیت مکتب‌خانه‌ها و انواع آن، شیوه و روش تدریس معلمان، محتوا و برنامه آموزشی، زمان تدریس و آداب و رسوم مکتب‌خانه‌ها پرداخته است.

دکتر عیسی صدیق از رجال فرهنگی و سیاسی عصر قاجار و پهلوی است. کتاب یادگار عمر، زندگی‌نامه خودنوشت اوست. بخش آغازین کتاب، به دوره کودکی و نوجوانی‌اش می‌پردازد و حاوی اطلاعات مفید و سودمندی از چگونگی برنامه‌های آموزشی و وضعیت مدارس نوین در اواخر عصر قاجار است.

کتاب دهه نخستین احسان طبری ساروی، میان نوشته‌های شخصیت‌های مازندرانی حائز اهمیت است. او نوه آقا شیخ علی اکبر طبری، از مجتهدان ساروی اواخر عصر قاجار و از مؤسسان مدرسه نوین «نصرت احمدیه» است. کتاب دهه نخستین، داستان‌های زندگی احسان طبری تا ده سالگی در شهر ساری و به‌ویژه دو محله چال مسجد و بهرام‌آتر را بازگو می‌کند. نویسنده ضمن مرور خاطرات دوران کودکی‌اش، گزارش‌های خوبی از وضعیت شهر و برخی حوادث آن روزگار ارائه می‌دهد و اطلاعات ارزشمندی نیز درباره مکتب‌خانه‌ها و مدارس نوین ساری در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

سفرنامه‌ها، اطلاعات مفیدی از وضعیت فرهنگی و اجتماعی زندگی مردم در عصر قاجار ارائه می‌دهند. معمولاً این اطلاعات در دیگر منابع تاریخی کمتر به چشم می‌خورند. برخی از نویسندگان سفرنامه‌ها که در عصر قاجار به مازندران مسافرت داشته‌اند، افزون بر توصیف اوضاع و احوال جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، به حوادث و رویدادهای سیاسی نیز توجه کرده‌اند. از آنجا که این سفرنامه‌ها پیش از تأسیس نخستین مدارس نوین مازندران نوشته شده‌اند، بیشتر گزارش‌ها و اطلاعات آن‌ها مربوط به مدارس دینی قدیم و مکتب‌خانه‌های این ناحیه است. از جمله این سفرنامه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: سفرنامه تحف بخارا، اثر میرزا سراج‌الدین؛ سفرنامه شمال، اثر چارلز فرانسیس مکنزی؛ سفرنامه مازندران و استرآباد، اثر رابینو؛ سفرنامه ملگونف؛ سفرنامه میرزا ابراهیم خان نامی؛ روزنامه سفر مازندران، به روایت ناصرالدین شاه و اعتمادالسلطنه (۱۲۸۲ش و ۱۲۸۹ق)؛ سفرنامه مازندران و وقایع مشروطه (رکن الاسفار)، اثر غلامحسین خان افضل‌الملک.

■ محتوای کتاب:

این پژوهش در یک مقدمه و هشت فصل انجام شده است. در مقدمه، کلیات تحقیق بیان شده و منابع اصلی پژوهش معرفی و نقد و بررسی شده‌اند.

فصل اول این پژوهش نگاهی اجمالی به تاریخ آموزش و پرورش در ایران، از دوره باستان تا پیش از شکل‌گیری مدارس نوین در دوره قاجار است.

در فصل دوم، ابتدا آموزش سنتی در مازندران پیش از شکل‌گیری مدارس نوین معرفی و وضعیت مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیمی شهرهای مازندران بررسی شده است. سپس سیر شکل‌گیری نخستین مدارس نوین به تفکیک شهرها آمده است. در این بخش، استفاده از روزنامه‌ها و اسناد تاریخی موجب شده است داده‌های تاریخی تازه‌ای درباره تأسیس مدارس نوین مازندران به‌دست آید.

در فصل سوم، نخست اندیشه‌های متفکران و منتقدان آموزش سنتی و مکتب‌خانه‌ای ایران در عصر قاجار بیان شده‌اند و سپس افکار و اهداف بانیان نخستین مدارس نوین مازندران، همچنین پایگاه‌های اجتماعی اقشار مختلف جامعه و نقش آنان در شکل‌گیری مدارس نوین بررسی شده است.

در فصل چهارم، ابتدا به سیر پیدایش مدارس دخترانه در ایران پرداخته شده است. سپس نقش زنان تحصیل‌کرده در ایجاد نخستین مدارس جدید دخترانه در مازندران بررسی و سیر تاریخی تأسیس این مدارس در شهرهای مازندران طرح گردیده است.

فصل پنجم به بررسی نقش بیگانگان در شکل‌گیری مدارس نوین مازندران اختصاص دارد. در این بخش نیز ابتدا پیشینه شکل‌گیری مدارس نوین به‌دست میسیونری‌های مذهبی غربی بیان شده و سپس، نقش و هدف بیگانگان، به‌ویژه روس‌ها، در دایر کردن مدارس نوین مازندران بررسی شده است. افزون بر روس‌ها، نقش خارجی‌های حاضر در گمرکات مازندران (بلژیکی‌ها) نیز واکاوی گردیده است.

فصل ششم به تأثیر حوادث سیاسی ملی و محلی بر روند تحولات مدارس نوین مازندران اختصاص یافته و نقش دوگانه حوادث سیاسی در تأسیس و تعطیلی مدارس نوین بررسی شده است. همچنین، در این فصل تأثیر حوادث سیاسی ملی واکاوی شده است. این حوادث عبارت‌اند از: صدارت امین‌الدوله، انقلاب مشروطه، به‌توپ بستن مجلس و استبداد صغیر، دوره دوم مجلس شورای ملی و جنگ جهانی اول. در همین راستا، حوادث محلی مؤثر بر روند مدارس نوین مازندران، از جمله بازگشت محمدعلی میرزا و حمله سالارالدوله نیز بررسی شده‌اند.

در فصل هفتم، ابتدا به چگونگی برنامه‌ریزی آموزشی، تألیف کتاب‌های درسی و برگزاری امتحانات پایانی در مدارس نوین کشور پرداخته شده و سپس با استفاده از اسناد و منابع، مواد و برنامه درسی مدارس نوین مازندران بررسی شده است.

فصل هشتم به بررسی موانع و عوامل بازدارنده رشد و توسعه مدارس نوین در ایران و مازندران اختصاص یافته است. موانع مهم عبارت‌اند از: حوادث و رویدادهای سیاسی؛ کمبود بودجه و امکانات مالی و موانع اداری؛ مخالفت‌های سنت‌گرایان با توسعه تعلیم و تربیت نوین در مازندران عصر قاجار.

